

Национальная библиотека
Республики Тыва

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 117 (16575)

2002 чылдың
ОКТАБРЬ 10,
четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртээ 3 рубль.

НАЙЫРАЛДЫҢ БЫЖЫГ ДОҢУ

Төөгүлүг болушкуннун фото-херечизи.

1944 чылдың октябрь 11-де Тыва Арат Республика ССРЭ-нин составына РСФСР-нин автономнуг облазы кылдыр кирген. Оон бээр Тываның күрүне тургузуун, экономиказын, культуразын хөгжүдеринге делгем орук ажыттынган. Тывага үндезин чаартылгалар болган. Чаа суурлар, үлетпүр бүдүрүлгелери, колхоз-совхозтар, социал адырның албан черлери туттунган, өөрөдилге, культура, уран чүүл, спорт, эмнелге сайзыралды алган. Чурттакчы чоннун амыдыралының деңгели бедээн. Тыва автономнуг область Тыва АССР болу берген, эрге-байдалы улгаткан, тускай Конституциялыг күрүне болу берген.

Эрткен чүс чылдың тозан чылдарының эгезинде чуртка нарын политиктиг, экономиктиг кризистин, ниитилелге дүшкүүлүг чоруктун, удур туржуушкуннун непертээн үези турган. Тыва Республиканы ол оюп эртпээн. Россияга болгаш Тывага аар кризис болуп турган, хамык херектин ужу-бажы билдинмес нарын үеде ТР-ниң бирги Президентизинге Ш.Д.Ооржак сонгуткаш, ажылдап кирген. Республикага националдар аразында чөпшээржилгени тургузар, күрүне тургузуун быжыглаар, рефор-

маларны боттандыраар, демократияны ханыладыр, федералдыг төп-биле харылзааларны экижидер дээш хөй угланышкынның ажыл-херекти Шериг-оол Дизижинович кылган. Ооң ачызында республикада эрге-хоойлулуг хамааты ниитилел, хөй кефирлиг өнчүлүг чаа рынок экономиказы тургустунган, демократия ханылап бар чыдар. Орта дараазында чижектер бадыткал болур. РФ-тин Конституциязы-биле карыштактар чок демократыг принциптерге дүүшкен ТР-ниң Конституциязын 2001 чылдың май 6-да хүлээп алган. 1992-2001 чылдарда республикада 382 бүдүрүлгө болгаш социал адырның объектилерин ажыггалда кириген. Оларның иштинде хевис фабриказы, Кызыл-Хаяның биче ГЭС-зи, 24 школа, 12 культура, 18 эмнелге албан черлери болгаш өскелер-даа бар.

Тываның келир үеде хөгжүлдезинин перспективазы улуг. Суг оруун, эки шынарлыг хөмүрдашты шингээдип алырының улуг төлевилелдерин боттандырып эгелей берген. Тываның моон сонгаар хөгжүүрүнге, чонунун амыдыралын экижидеринге Россия биле Тываның улустарының найыралының быжыг доңу, кады ажылдажылгазы улуг рольду ойнаар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Кыйгырыг

Хүндүлүг сонгукчулар!

Япы-бүрү чылдагааннарның ужурунда Кызыл хоорайның мэри албан-дужаалга кордакчы болурундап ойталаар ужурга таварыштым.

Сонгулда мурнуун кампаниязындап мээң үнүн турарымның кол чылдагааны болза, хоорайда сонгулда чорудуунун топчу чок узамдыгып турарында. Сонгулда хойлуужулгазының бөгүшү пегелделерин ап коорге, апаа рейтинг талазы-биле барык деп кордакчылар киржин турда, сонгулдалар топчу чок уламчылаан, хоорайда социал-экономиктиг байдалды чидиглендирип туруп бээри костүп турар. Мындыг байдалды барымдаалаан, бодумнун кандидатурамны ужулдум, сонгукчулар бир толентиг кандидатты депкин, сонгулдаларны чагыс хөлчегде эрттирерин күзөдим.

Эдуард НАКСЫЛ.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН ӨРЭЭЛИ

ТР-ниң Чазак Аппарадының чоннун чагааларын хүлээп алыр эргелели Парлалга бажыңында көжүп келген. Ында чаа деритинген хүлээп алышкын өрээлинге дилег бижиктерлиг хамаатыларны ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак октябрь 7-де хүлээп алган.

Чазак Аппарадының Чоннун чагааларын хүлээп алыр эргелелинге колдуунда чурттаар орансава болгаш материалдыг дуза дилээн чагаалар хөйү-биле кээп турар. Оларны сайгарар, өөренип көөр, күүседир талазы-биле ажылды ук эргелелин даргазы К.Т.Куулар чорудуп, чогуур хемчеглерни ап турар.

Ол хүн ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак дилег бижиктиг келген хөй санныг инвалид, назылап кырый берген болгаш еске-даа хамаатыларны хүлээп алгаш, бодунун сонгулда мурну-

нун программазынга дүүштүр болдунар дузаны көргүскен.

Чамдык чижектер. Чыраа-Бажында чурттап турар Кувискаал Самбуевна Донгак (ол бирги бөлүктүн инвалиди) чурттаар орансава айтыры-биле киргеш, ону комиссияга өөренип көөр кылдыр атты салдыртып алган.

Мөңгүн-Тайгадан келген Галина Санчатовна Серенчимит инвалид оглунга кезишкын кылдыртыры-биле дуза дилеп, хүлээп алышкынынга киргеш, бодунун айтырынын дарый шийтирлээрин чедип алган. Ш.Д.Ооржак 60 муң рубльди үндүрүп бээрин ТР-ниң Күш-ажыл, социал хөгжүлдө яамызынга дааскан.

ТР-ниң Чазак Аппарадының Чоннун чагааларын хүлээп алыр эргелелин чаа адреси: Красноармейская, 100, 17 дугаарлыг өрээл.

Игорь ДАМДАК.

Чазак Даргазының хүлээп алышкынында.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. ООРЖАККА,
ТР-ниң Улуг Хуралына

Шын болгаш чөптүг чорук дээш демисежиринден кортпас, езулуг хамааты, кижизиг кижилер Людмила Нарусованы Тыва Республиканың Федерация Чөвүлелине сенатор кылдыр сонгуп, мерген шийтпирни хүлээп алганыңар дээш Силерге байыр чедирип тур бис. Россияның чамдык дарга-бошкалары боттарың долгандыр ажылдап билбес кижилерни чыып ап турары хомуданчыг-дыр.

Хүндүлел-биле,

РСФСР-ниң алдарлыг артизи,

"Никанын" киноакадемиги, **Станислав САДАЛЬСКИЙ,**

Россияның Улустун артизи **Лариса УДОВИЧЕНКО,**

Россияның Улустун артизи **Нина РУСЛАНОВА.**

Москва хоорай.

ЧАА ДАРГА-БИЛЕ УЖУРАШКАН

Октябрь 7-де ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Ооржак 2002 чылдын сентябрь 3-те Россияның Айыыл чок чоруунуң Федералдыг албанының директору бо албандужаалга томуйлаан, РФ-тиң АЧФА-ның ТР-де эргелелиниң начальнигиниң чаа оралакчызы А.С.Дирчин-биле ужурашкан.

Артур Сайзевич Дирчин 1962 чылдын сентябрь 12-де Эрзин суурга төрүттүнген. 1986 чылда Кемерово күүне университетинин юридиктиг факультетин дооскан соонда күш-ажылчы ажил-чорудулгазын Тыва АССР-ниң прокуратуразына онза айыылдыг херектер талазы-биле улуг истекчи бооп эгелээн. 1988 чылда чепсектиг күштерниң хүрээленинче кыйгырткан болгаш шериг албанын эрттирген соонда, 1989 чылда күүненин

айыыл чок чорук органына ажилдаары-биле чалаткан. Сөөлгү ийи чылда Россияның ФАА-ның төп органынче командировкага баргаш, 2001 чылдын август айдан 2002 чылдын февраль айга чедир Чечен Республиканың Грозный хоорайга албан эрттирген. РФ-тиң Президентиниң Чарлыын езугаар «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыязы дээш» орденниң ийги чергезиниң медалы-биле, АЧФА-ның «Төлептиг албан эрттиргени дээш» медаль-биле шаңнаткан, 1998 чылда ТР-ниң Президентиниң Чарлыын езугаар анаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты тывыскан. Россияның АЧФА-ның, АЧФА-ның Чечен Республикада эргелелиниң, РФ-тиң ФКА-ның Забайкалье девискээр эргелелиниң Хүндүлел бижиктери-биле ол шаңнаткан.

«Тыва Республиканың күүне албан-хаакчыларына аттестация эрттирер дугайында Дүрүмнү бадыйлаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2002 чылдын август 5-те № 89 Чарлыына немелделер кириер дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

«Россия Федерациязының күүне албанының үндөиннеринин дугайында» 1997 чылдын июль 31-де №119-ФЗ федералдыг Хоойлуга болгаш Тыва Республиканың «Күүне албанының дугайында» 1997 чылдын март 18-те № 728 Хоойлузунга дүүштүр доктаадырым болза:

1. «Тыва Республиканың күүне албан-хаакчызына аттестация эрттирер дугайында Дүрүмнү бадыйлаар дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2002 чылдын август 5-те №89

Чарлыына дараазында немелдени кириер:

—преамбулада (кирилдеде) «күүне албанының дугайында» деп сөстөрнүң соонга «республиканың чогуур хоойлузун хүлээп алгыже чедир» деп сөстөрни немээр.

2.Бо Чарлык ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг бооп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК

Кызыл хоорай, 2002 чылдын октябрь 8. № 166.

ЧИЗЕ ЧОРУДУЛГАЗЫ ЭГЕЛЭЭН

Тыва Республиканың девискээринге чизе чорудулгазының эгелээни-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактың болгаш РФ-тиң Статистика эргелелиниң даргазы В.Л. Соколинниң киржилгези-биле байырлыг хурал ТР-ниң Статистика талазы-биле күүне комитетиниң бажыңына октябрь 9-та болуп эрткен.

Республика девискээринге эгелеп турар чизе чорудулгазының бир дугаар хүнү-биле ТР-ниң Статистика комитетиниң ажилдакчыларына байыр чедиргеш, хөй чылдар дургузунда статистика албанына үре-түң-нелдиг ажылдап чораан Татьяна Ивафова Байкарага ТР-ниң Чазак Даргазының сентябрь 16-да №152 Чарлыын езугаар ТР-ниң Чазак Даргазының Хүндүлел Бижи-биле шаңнаан.

Ш.Д. Ооржак бодунуң чугаазына ТР-ниң Статистика талазы-биле комитеттин ажилын эки деп демдеглээш, тускай эртем чедип алган статистика ажилдакчыларының саны хүнден хүнге өзүп турарына ол таарзынган

чугаалаан. Ол ышкаш Чазак Даргазы бодунуң чугаазына чизе чорудулгазы күүнениң экономиказына таарымчалыг байдалды тургузуп турарын болгаш делегейде тургустунуп келген экономика, политиктиг айтырылгарга элээн ханылап доктааган.

Статистика комитетинин ниити ажил-чорудулгазы эки деңгелде-даа болза, четпестер база барын ол чугаалаан. Рынок экономиказы кажан кижилер бүрүзүне онааштыр долларның үнези 100 чеде бээр болза, ынчан эгелээр. Бистин республикада ортумак шалыңның хемчээли 3900 рубль болганда, бир кижиге хамаарыштыр 190 доллар бооп

турар. Экономиканың хөгжүлдөү үндүрүг төлевиринден улуг хамааржыр. Ынчангаш чизеде ажылдап турар хамаатыларны бүрүткөп турар деп, ол бодунуң чугаазына дыңнаткан. Оон аңгыда, Ш.Д. Ооржак Моолга ийи чыл бурунгаар чоруткан чизе дугайында база чугаалаан. Экономика дугайында шын медээлерни «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга дарый бээрин дыңнаткаш, ТР-ниң Статистика талазы-биле күүне комитетиниң бедик деңгелге чорудар болза, комитеттин мурнунда тургустунуп келген чидиг айтырылгар шийтпирлеттинер деп, ол чугаалаан. Чизе доозулган соонда, эки ажилдаан чизечилерни, кожуун чагырыкчыларын шаңнап-мактаарын база дыңнаткаш, чизениң эгелээни-биле статистика ажилдакчыларына байыр чедирген.

Игорь ДАМДАК

Кызыл хоорайның чагырга даргазының албан-дужаалына кордакчы

Сергей Викторович

САФРИН

Кордакчы С.В.Сафринниң сонгулда фондузундан төлеп каан.

ТР-ниң Улуг Хуралының, палаталарының, каттышкан хуралы

ДЕПУТАТТАР ДЕТКЭЭН

ЧУРУКТАРДА: хурал үезинде.

2001 чылдың май 6-да референдумга хүлээп алган Тыва Республиканың Конституциязын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгулдалары бо чылдың июньда болуп эрткен. Улуг Хуралдың ийи палатазының каттышкан хуралы бир дугаар бөгүн болуп турары төөгүлүг болушкун деп, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн хуралды ажыдып тура, чугаалаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинге кандидатураларны көөрү-биле ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының ээлчег чок каттышкан хуралын 2002 чылдың октябрь 8-те чыылдырарын саналдаан бижикти чоруткан. Орта үндезилээш, палаталарның каттышкан хуралын чыылдырган.

Үстүкү болгаш адаксы палаталарның ээлчег чок каттышкан хуралын эрттиреринге депутаттарның саны четчир, айтырыгларны шийтпирлээр бүрүн эргелери барын В.М.Оюн дыңнаткаш, хуралды ажыттыганы деп чарлаан.

Россияның болгаш Тываның күрүне гимнерин күүсеткен.

Хүн чурумунга үш айтырыгны кириген: Улуг Хуралдың палаталарының каттышкан хуралының Регламентизин бадылаарынын, РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң Улуг Хуралының төлээлекчизин сонгуурунун, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннеринге ТР-ниң Чазаның төлээлекчизинге ТР-ниң Чазаның Даргазының Чарлы-биле томуйлаткан С.В.Пугачевка чөшээрелди бээриниң дугайында.

ТР-ниң Улуг Хуралының палаталарының каттышкан хуралының Регламентизиниң дугайында илеткелди Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазының бирги оралакчызы В.Г.Вальков кылган. Депутаттар Регламентиниң төлөвилелин сайгарып чугаалашкаш, күштүг кылдыр бадылаан.

РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө ТР-ниң Улуг Хуралының төлээлекчизи кылдыр Л.Б.Нарусованы сонгуур дугайында айтырыгны чугаалажырынче депутаттар кирген.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржак Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө кандидат Людмила Борисовна Нарусованы депутаттарга таныштырган. Кандидатты депшидип үндүрерде, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң, Сибириниң Федералдыг округунун удурткучулары, Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының чөвүлели-биле сумележип дугурушканын ол дыңнаткан.

Л.Б.Нарусова 1951 чылда Брянск хоорайга төрүттүнген, дээди эртемниг. 1995-1999 чылдарда РФ-тиң Күрүне Думазының депутаты чораан. Амгы үеде РФ-тиң Президент Администрациязының чөвүлекчизи. Ол ышкаш телевидениеде "Сөстүн хостуу", "Чедишкениң үнези" деп программаларны башкарып турар. Санкт-Петербургтун мэри чораан А.А. Собчактың кадайы. Уруглуг, ол — студент. Л.Б.Нарусова бо албан-дужаалга чедишкениниң ажылдап, Тыва Республикага хөй дузаны чедирип болур эки шынарлар барын Д.К.Х. Ооржак айткан. Россия Федерациязының Президент Администрациязының, Чазаның удурткучуларын таныыр, оларга кандыг-даа айтырыгларны дидим тургузуп шыдаар политиктиг болгаш практиктиг арга-дуржулгазы бар, кон-

чуг чүткүлдүг, өде-чара кижжи деп депутаттарга дыңнаткаш, кандидатураны деткиреринче кыйгырган.

Л.Б.Нарусовага сөс берген. Бо ажылдың харысалгалыын билеп турар мен, бир эвес менээ бүзүрелди көргүзөр болза, ону күүседип шыдаар билиг, аргадуржулга менде бар, сеткилицер хомудатпас мен деп, ол депутаттарга аазаан.

Төлээлекчилер палатазының депутаттары Мөңгүн-оол Монгуш, Юрий Бызытпаа, Сергей Сафрин, Салчак-оол Санаа, Хоойлужудулга палатазының депутаттары Хонук-оол Монгуш, Шолбан Кара-оол, Виталий Вальков санал бергеш, кандидатураны деткээн, ажыктыг хөй чүүлдерни кылып болур аргалар ында барын айтканнар.

Чажыт бадылаашкынын бюллетенинче Л.Б.Нарусова биле ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Д.К.Х.Ооржактың адын кириер шийтпирни депутаттар хүлээп алган. Чажыт бадылаашкынын түннелинде Төлээлекчилер палатазының бадылаашкынынга киришкен 88 депутаттын 69-у Л.Б.Нарусова дээш, 15-и Д.К.Х.Ооржак дээш үнүн берген.

Хоойлужудулга палатазының бадылаашкынынга киришкен 20 депутаттын 16-зы Л.Б.Нарусова дээш, 4-ү Д.К.Х.Ооржак дээш бадылаан. Хөй бадылаашкыны алган Л.Б.Нарусова РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүгө сонгуткан, бо талазы-биле доктаалды каттышкан хурал хүлээп алган.

(Уланчызы 5-юл арында).

ЧАА ШКОЛА АЖЫТТЫНГАН

Кызыл хоорайның Енисейниң оң талазында чурттап турарларга бо хүннерде улуг өөрүнчүг байырлал болган. Ында чаа тутунган школа ажылгалга кирген. Хөй чылдарның дургузунда эрги, тар школага сынмарлажып өөренип турган өөреникчилер-даа, оларның ада-иелери-даа, башкылар-даа ам амыраан. Чырык, чылыг үш каът школа — оларның эргезинде.

Школаның байырлыг ажыдышынынга ТР-ниң Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак, ТР-ниң Улуг Хуралының депутаты Вячеслав Ушкалов, Федерация Чөвүлелиниң сенаторлары Сергей Пугачев, Людмила Нарусова, ТР-ниң ниити билиг болгаш профессионал өөредилге сайыды Петр Морозов болгаш өскелер-даа киришкен. Аалчылардан Сергей Пугачев чаа школага

компьютер клазын бүрүнү-биле четчелеп бээрин аазаан. Ш.Д. Ооржак өөреникчилерге школазынга камныг болурун чагывышаан, школаның директору Людмила Леонидовна Волгинаның шудургу ажылын онзалап демдеглээн. Сонгукчуларның чагыын езугаар тутунган школаның ажыттынарынга Вячеслав Ушкаловтун кириген үлүү база улуг дээрзин айтпас аргажок.

Аалчыларга уруглар боодал чечектерни сөңнеп, ыры, шүлүк, оюн-самныг концертин бараалгаткан.

Чаа школаның тудуу мооң-биле доосту бергени ол эвес, а уламчылаар: бо удаада школаның чүгле өөренип класстарлыг бажыны ажылгалда киргени ол, анаа немей спорт залын, столоваяны база тудар. Бүдүн чартык чыл иштинде тутунган школаның класстары чаа дериг-херекселдер-биле шиметтинген. Изиг, соок суглуг.

Светлана БАЛЧЫР.

Владимир САВИНЫХТЫН тырттырган чуруктары.

КЫЗЫЛГА ЧИЗЕ ЧОРУДУЛГАЗЫНЫҢ ХУУСААЗЫН УЗАТКАН

Бүгү-россияның чон чизезинин чорудулгазынын үезинге Кызыл хоорайның чагырга даргазынын сонгулдаларынын капсырлажы бергени-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржак чизе чорудулгазынын хуусаазын узадрынын дугайында саналды РФ-тин Статистика талазы-биле күрүне комитетинин даргазы В.Л. Соколинның адынга киирген. Россияның Статкүрком даргазы бодунуң ээлчээнде РФ-тин Чазаның Даргазы, Бүгү-россияның чон чизезинин чорудулгазынын талазы-биле Күрүне комиссиязынын Даргазы М.М. Касьяновка албан езузунуң бижиини киирген.

«2002 чылдын октябрь 13-те, Бүгү-россияның чон чизези чоруп турар үеде, Кызыл хоорайның чагырга даргазынын сонгулдалары болуп эртер. Чангыс үе кезиндээнде ыңдыг улуг ужур-уткалыг, чугула ажыл-хемчеглеринин капсырлажы бергени чонунуң экинге немелде чүк болуп, чамдык бергедээшкннерни тургузуп, хоорайның чурттакчыларын долuzu-биле чизеге алырынга шаптыктай берип болур. Оон аңгыда хоорай чагыргазынын шийтпирлээр ужурлуг организастыг айтырылгалары (оран-саваны тускайлаары, машина-хөлге, дериг-херекселдер, харылзаа, камгалал-биле хандырылга дээш, оон-даа еске) аартап келир.

Мындыг барымдааларны өөренип көргөш, Россияның Статкүркому ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д. Ооржактын онза таварылга кылдыр чүгле Кызыл хоорайга чон чизезинин чорудулгазын октябрь 20-ге чедир узадрынын дугайында саналын деткивишаан, Силерден маңа хамаарыштыр шийтпирни хүлээп алырын дилеп тур» деп, В.Л. Соколин албан езузунуң бижиинде айтыркан.

Сентябрь 25-те РФ-тин Чазак Даргазынын оралакчызы А. Кудрин Ш.Д. Ооржактын кииргени саналы-биле чөпшээржеринин дугайында документиге ат салган.

Бистин корр.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын Чарлыктарын езугаар өөредилге херээнге ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда үрөтүңнелдиг ажылы дээш бөлүк ажылдакчыларны шаңнаан.

«Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

«Аныяк» деп өөредилге-бүдүрүлгө каттыжылышында улуг мастер **Любовь Ивановна ЕСЕПЧУККА;**

Каа-Хем кожуунун Илынка ортумак школазында тыва дыл болгаш литература башкызы **Роза Сергеевна САРЫГЛАРГА;**

Кызылдың автоорук техникумунда башкы **Галина Ефимовна СЕЛИВАНОВАГА.**

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Кызылдың медицина училищезинде күш-культура башкызы **Василий Иванович ШАМОВКА.**

«Тыва Республиканың культуразынын алдарлыг ажылдакчызы» хүндүлүг атты

Эге профтехөөредилге департаментизинин ыры болгаш танцы ансамблинин методизи **Иван Тоолайевич КОМБУГА** тывыскаан.

Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хүндүлел бижии-биле Чөөн-Хемчик кожуунун Хайыракан ортумак школазын-

да төөгү башкызы **Чечекмаа Сотпаевна МОНГУШТУ;**

Ак-Довурак хоорайнын өөредилге килдизинин эргелекчизи **Ираида Хүлер-ооловна ОЙДУПТУ;**

Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыкта №2 ортумак школанын эге класстар башкызы **Өнермаа Курбаевна ОНДАРНЫ;**

Чаа-Хөл кожуунда ЭУСШ-нын улуг тренер-башкызы **Мөңгө Маадыевич ЧАДАМБАНЫ;**

Республиканың школантернадында кижизидикчи **Ирина Владиславовна ШЕСТАКОВАНЫ;**

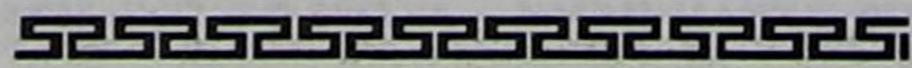
Тыванын күрүне университетинде информатика кафедрасынын эргелекчизи **Сергей Монгушевич ДАЛААНЫ;**

Чеди-Хөл кожуунун Хову-Аксы суурда №9 профессионал-техниктиг училищенин директору **Анна Николаевна КРИСАНЫ;**

Чөөн-Хемчик кожуунун Чадаана хоорайда №6 профессионал училищенин директору **Саар-оол Сундукаевич МОНГУШТУ;**

Кызылда экономика болгаш эрге-хоойлу техникумунда күш-культура башкызы **Валентина Иргитовна МОНГУШТУ;**

Тыванын күрүне университетинин литература кафедрасынын доцентизи **Елена Владимировна ОСЛИНАНЫ** шаңнаан.

Тыва Республиканың күрүне хергелелинге барааннар чорудуп бээр, ажылдар күүседир болгаш ачы-дуза чедирер чагыглар конкурстарын эрттирер талазы-биле ТР-ниң Чазаның комиссия хуралынын 2002 чылдын сентябрь 17-де №3 протоколун бадылаар дугайында №713 доктаалды Тыва Республиканың Чазаның 2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган.

Комиссия хуралынын протоколун бадылаан болгаш аңаа дүүштүр ТР-ниң Саң яамызы база РФ-тин Саң яамызынын федералдыг казначействозунуң Тыва Республика талазы-биле эргелели Соңгу чүк районнарынга болгаш аңаа деннээн черлерге нефть, нефть продуктулары, одаар чүүл болгаш аш-чем барааннары садып алыры-биле «Республиканың одаар чүүл сайгарар конторазы» КУБ-че күрүнениң саңхөө деткимчези кылдыр 7000 муң рубль, кожууннар чагыргаларынче 3600 муң рубль субсидияны, ооң иштинде хөмүр-даш садып алырынга, чедиреринге 3000 муң, дизель одаар чүүлдү садып алырынга 600 муң рубльди шилчиткен.

***

Тыва Республикада ракета-чедирикчилеринин адырлыр кезектери дүжүп турар девискээрни ажыглааны дээш компенсация телевирилери хуваар дугайында №721 доктаалды ТР-ниң Чазаның 2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган.

Ракета-чедирикчилеринин адырлыр кезектери дүжүп турар черлерге компенсация кылдыр 888132 рубль кирген, ону мынчаар хувааган:

1. Кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдө айтырыын шийтпирлээри-биле Бай-Тайга кожуун бюджетинче 88814 рубльди;
2. Кара-Хөл сумузунуң бюджетинче 621692 рубльди;
3. РФ-тин Бойдус курлавырлыр яамызынын Тыва Республика талазы-биле эргелелинге 177626 рубльди шилчиткен.

***

Тыва Республиканың Чазаның улус ажыл-агыйынын янзы-бүрү адырларына тудуг ажылдарын чорудары-биле федералдыг бюджеттен кирген хөрөңгилерни хуваар дугайында доктаалдарны хүлээп алган. Ооң иштинде:

2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган №718 доктаалды езугаар Кызыл хоорайда республиканың эмнелгезинин халдавырлыг

аарыглар эмнээр корпусун тударына ажыглар-биле үзүп берген 1400 муң рубльди Тыва Республиканың Чазаның инвестиция тудуг эргелелинге;

2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган №717 доктаалды езугаар Кызыл хоорайда өкпе аарынына удур диспансеринин бажынын улаштыр тударына ажыглар 1000 муң рубльди ТР-ниң Чазаның инвестиция тудуг эргелелинге;

2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган №716 доктаалды езугаар Кызыл хоорайда аэровокзал комплекзин тударына ажыглар 2000 муң рубльди ТР-ниң Чазаның инвестиция тудуг эргелелинге;

2002 чылдын сентябрь 24-те хүлээп алган №715 доктаалды езугаар Кызыл хоорайда республиканың чурт-шинчилел музейин чедир тударына 1500 муң рубльди ТР-ниң Чазаның инвестиция тудуг эргелелинге шилчиткен.

Оон аңгыда «Соңгу чүктүн эвээш санныг үндезин улустарынын социал-экономиктиг хөгжүлдөзи» деп федералдыг тускай сорулгалыг программаны боттандыраары-биле федералдыг бюджеттен кирген хөрөңгини хуваар дугайында 2002 чылдын сентябрь 24-те №714 доктаалды езугаар республикада кирген 1850,5 муң рубльди мынчаар хувааган:

— Ий суурда санатория-арга-арыг школазынын башкыларынын бажынын чедир тударына 70 муң рубль;

— Кунгуртуг суурда эвээш комплектиг школанын тудуунга 370 муң рубль;

— Адыр-Кежиг суурга склад дериг-херекселдерлиг болгаш соодукчулуг бажын тудуунга 130 муң рубль;

— Кунгуртуг суурга дизельдиг электри станциязын тударына 70 муң рубль;

— Тоора-Хем суурга эм-техниктиг чиг эт чыыр, кат, мөөгү, тоорук болбаазырадыр комплекстиг цех тудуунга 240 муң рубль;

— Тоора-Хем суурда комплекстиг цехтин дериг-херекселдерин садып алырынга 282,5 муң рубль;

— Адыр-Кежиг суурда тууйбу цегин чаартырынга 280 муң рубль;

— Хам-Сыра суурда балык болбаазырадыр цехтин дериг-херекселдерин садып алырынга 408 муң рубль үзүп берген, бо бүгү хөрөңгини ТР-ниң Чазаның инвестиция эргелелинге шилчиткен.

Кызыл хоорайнын чон чизезинин болгаш стационар участоктарынын телефоннары база адрестери

№	Чизе участогунуң №	Адреси	Телефону	Чизе участоктарынын эргелекчилеринин, дузалакчыларынын Ф.А.А	Участоктун харысалгалыг инспекторунун фамилиязы, ады, адазынын ады
1.	№1 чизе участогу болгаш стационар	Колхозная 67, №12 школанын бажыны	5-87-34	Дакар Валентина Ивановна	Писный В.В.
	Стационар участок	Дружба 15 ОПООП	5-87-29	Скворцова Татьяна Николаевна	Писный В.В.
2.	№2 чизе участогу болгаш стационар	Интернациональная 3, спорткомплекс бажыны	3-69-42	Павлова Елена Степановна	Писный В.В.
	Стац. инстр. участок	Рабочая 58, №4 школа	3-51-40	Ширина Аяна Артуровна	Писный В.В.
3.	№3 чизе участогу болгаш стационар	Чүлдүм 40, ТР-ниң КТЭ каб 5.	1-22-27, 2-31-03	Нагорная Инеса Васильевна	Бубаренко В.О.
	Стац. инстр. участок	Тыва эки турачылар 29, соцкамгалал төвү	1-31-17	Зубова Юлия Васильевна	Бубаренко В.О.
4.	№4 чизе участогу болгаш стационар	Московская 2,	3-37-44	Никонов Андрей	Монгуш В.К.
	Стац. инстр. участок	Правобережная 80, «Енисей» КБ	9-00-92	Сат Ольга Ондаровна	Литвиненко Ю.Ф.
5.	№5 чизе участогу болгаш стационар	Московская 106/1, ОПООП	5-37-25	Никонова Ольга Петровна	Монгуш В.К.
	№5 чизе участогу болгаш стационар	Лопсанчап 29/2, школа №9	5-37-31	Якимова Татьяна Петровна	Монгуш В.К.
6.	№6 чизе участогу болгаш стационар	Кечил-оол 73, №14 школа	5-72-38	Херел Надежда Хирлиг-ооловна	Монгуш В.К.

ДЕПУТАТТАР ДЕТКЭЭН

(Тончүзү. Эгези 3-кү арылда).

Л.Б.Нарусова идегелди көргүскени дээш депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткеш, ону ажил-чорудулгазы-биле бүзүредирин аазаан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге сонгуткан Л.Б.Нарусовага Чазактың, чоннун мурнундан байыр чедиргеш, Россияның, Тываның чаагай чоруу дээш харысалгалыг ажилына чедишкенин күзээн.

Ооң соонда каттышкан хурал РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге ТР-ниң Чазак Даргазының Чарлы-биле томуйлаткан Сергей Викторович Пугачевка чөпшээрел бээр дугайында айтырыгны чугаалашкан.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак депутаттарга кандидат-

ты таныштырган. С.В.Пугачев — Москвада Делегей үлетпүрү банкызының директорлар чөвүлелиниң даргазы. Бо банк саңхөө, ажил-агый талазы-биле Россияда үшкү черни ээлеп, РФ-тиң Президентизи болгаш Чазак-биле сырый харылзаалыг ажилдап келген. Сергей Викторович — ажил-ишчи, сайгарлыкчы, дузааргак, биче сеткилдиг, бурунгаар депшилгелиг көрүштүг кижии. Оланыяк, 39 харлыг, эртем доктору, академик. Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Тываның Чазаның төлээлекчизи болуп, тос айлар иштинде ажилдааш, эвээш эвес чүүлдерни кылганын Чазак Даргазы демдеглээн. Оон ангыда Тываның суг оруун, эки шынарлыг хөмүр-дажын шингээди алып талазы-биле төлөвилелдерни боттандыра улуг ажилды чорудуп турар. Мындыг төлептиг канди-

датты деткирин депутаттардан ол дилээн.

С.В.Пугачев сөс алгаш, сенатор болуп ажилдааш, чүну кылганын, Тыва Республика-биле харылзаанын ханыладып, калбарканын чугаалаан. Хөмүр-дашты шингээди алып төлөвилел шуудап эгелээн, ону акшаландырганын дыңнаткан. Республиканың бюджетин камгалаар талазы-биле ажилды чорудуп, В.В.Путинге чедир айтырыгны ол тургускан. Ол ышкаш РФ-тиң Экономика яамызына база чораан. Тыва-же инвестиция акшазы кирип эгелээн. Мооң түңнелинде үлетпүрдө, социал адырда ескерилгелер көстүп келгенин ол демдеглээн.

Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының комитет даргалары Мөнгүн-оол Монгуш биле Борис Монгуш комитеттерге С.В.Пугачевтуң канди-

датуразын бир эп-сеткилдиг чүүлдүзүнүп деткээнин дыңнатканнар.

С.В.Пугачевка чөпшээрел бээри-биле чажыг бадыйлашканын эрттирген. Төлээлекчилер палатазының 80 депутаты бадыйлашкына киришкен, оларның 67-зи С.В.Пугачев дээш, 10 кижии удур бадыйлаан. Хоойлужудулга палатазының 20 депутаты шуптузу С.В.Пугачев дээш үнү берген. Ынчангаш С.В.Пугачевту томуйлаарына чөпшээрелди берген доктаалды хурал хүлээп алган.

С.В.Пугачевка байыр чедирген, ооң моон сонгаар чедишкенин ажилдаарын күзээн байырлыг бижикти Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М.Оюн номчааш, тывыскаан.

Ш.Д.Ооржак Чазактың кандидатуразын деткээни дээш депутаттарга өөрүп четтиргенин илереткен. Сергей Виктор-

овичиниң берге болгаш хары-салгалыг ажилына чедишкенин ол күзээн.

"Мээң кандидатурамны, Чазакты деткээни дээш депутаттарга өөрүп четтирдим" — деп, С.В.Пугачев чугаалааш, мурнунда Федерация Чөвүлелинге кылып турган херээн үре-түңнелдиг уламчыларын, Тыва Республика-биле кады ажилдажылганы улам калбартырын депутаттарга ол аазаан.

РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнүнге Улуг Хуралдың төлээлекчизи болуп ажилдап турган Ч.А.Удумбарага ооң үре-түңнелдиг ажилын демдеглээн, моон сонгаар анаа бүгү-ле эки чүүлдерни күзээн байырлыг бижикти В.М.Оюн тывыскаан.

ТР-ниң Улуг Хуралының үстүкү болгаш адаккы палаталарының каттышкан хуралы ооң-биле ажилын дооскаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БАЯН-КОЛ БАКСЫРААР БАРЫМДАА ЧОК

Төрүттүнген, өскөн черим Баян-Кол, ол менээ эң-не эргим, үнелиг. Ажил-агыйымның, амыдыралымның айы-биле сөөлгү чылдарда өске черде ажилдап, чурттап чоруур-даа болзумза, өскөн черим, төрөлдерим сакты бергеш, аңаа ында-хаая чөдө бээр мен. Бо чылдың август айда орта баргаш, ооң сайзыралы, чонунуң ажил-ижи, амыдыралы-биле каксы-даа бол, таныштым. Өөрүнчүг эвес, хомуданчыг болду.

Баян-Колдун «Х Улуг Хурал» совхозу республиканың эң шыырак ажил-агыйы турганын чон утпаан боор. 1996-1997 чылдарда чылгы мал, төве хөй турду, төве 500 баш чедип турган. Ам чүү болганыл? Бо олча-ажыктыг малдарны бажын үзеринге чедир төтчөгөп каапкандыр. Оларның кайнаар барганы, кым төтчөглээни билдинмес. Буруулуг кижилерни тодарадырынче кым-даа сагыш салбайн турар. Орта таарзынмайн турар мен, самчыгаччыларны илередип тывар, кем-херекке онааштырырын саналдаар бодалдыг мен.

Баян-Кол суурга орустар, тывалар болгаш өске-даа нацияның кижилери эп-найыралдыг,

бир демниг ажилдап, чурттап, ажил-агыйны, суурну сайзырадып турган. Бистиң өг-бүле Набережная кудумчузунга Бугачев алышкылар, Доренко, Белянин болгаш өскөлөр-биле кады чурттап турдувус. Бажыннар чаны чечектер, янзы-бүрү ногаа аймаа долган каас-шиник ногаан турду. Мал-маган, куштар кодан сыңмас боор чүве. Ам ындыг чүве кайда боор. Чүгле Набережная кудумчузу эвес, бүгү суур куурара берген, бажыннары, херимнери самдараан, чаагайжыдылга чок-тур. Ону көргөн кижии кайгап каар чүве-дир. Чүге мынчап барганыл деп, айтырыг дораан-на тургустунуп келир.

Мээң бодап чоруурум-биле алырга, суму чагыргазы четпес ажилдап турар-дыр. Ол девискээрниң бүгү-ле ажил-агыйын ол удуртуп-башкаар хүлээлгелиг болгай. Кандыг-даа ажил-херекке четпестер турбайн канчаар, оларны эдип алып дээш шудургу ажилдаар, чаа аргаларны дилеп тывар болгай. Сөөлгү чылдарда суму даргазынга Г.Б.Анай-оол ажилдап тургаш, даанган херээни күүседип шыдаанын үстүнде чижектер бадыткап турар-дыр. Ындыг четпес ажилдаан дарганы база катап бо албан-дужаалда

сонгуп алганы элдеп чүве. Чон ажилдап шыдаар дээш идегелин көргүскөн болганда, Георгий Бай-Караевич ажилын эде тургузарын, чаа езу-биле боданырын үе негеп келген, эрги езу-биле сумуну удуртурун ам соксадыр херек. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгези мал, чер ажилын хөгжүдериниң бүгү-ле курлавыры Баян-Колда бар. Суурну сайзырадыр, чаагайжыдары хүннүн чугула айтыры болу берген. Культураны, спортту хөгжүдөр, чаа конкурстарны, маргылдааларны эрттирер херек.

Баян-Кол дээрге шаандан бээр бергелерге торулбас, ажил-ишчи, эрес-кежээ чоннуг чер, оларны эки удуртуп-башкаар болза, чүну-даа кылып, бүдүрүп шыдаар улус дээрзинге бүзүрээр мен. Ол ышкаш мээң чуртум мал, чер ажилын хөгжүдеринге четкеш, артар курлавыры бар, бир эвес ажил-херекти эки организастаар болза, маңа канчаар-даа байып, тодуг-догаа чурттап болур чер. Баян-Кол — Тываның бир онзагай байлак булуңу, ооң чону тодуг-догаа, омак-хөгүлүг, каас-коя чурттаар ужурлуг.

Седен ДАНОВ.

Тес-Хем кожун.

АЖЫКТЫГ ӨӨРЕДИЛГЕНИ ЭРТТИРГЕН

«Хандагайты» каайлы постузунга Тыва каайлының бөлүк ажилдакчылары болгаш №2061 шериг кезээ автомобиль эрттирилге пунктузунга хыналда үезинде чөрүлдээлиг чоруктарны болдурбас база онза байдалдарнын уржуктарын узуткаар талазы-биле каттышкан өөредилгени эрттирген. Ону Тыва каайлының удуртулганы организастаан болгаш эрттирген.

«Хандагайты» каайлы постузунуң ажилдакчылары, «Кызыл-ская» кызыгаар заставазының бүгү шериг албаныглары, Тыва каайлының дүрген хемчег алып отрядының дайынчылары чогуур

документилерин көргүспейн, кызыгаар эртерин кордаан, частыр бүдүмел тывылганда, күрүне кызыгаарына болгаш каайлы постузунуң девискээринге өрт айылы дээш, өске-даа чурум үрээшкенин болган таварылгада бодун канчаар камгалаарының дугайында шимчээшкенин кылып, күжүн шенешкен.

Шак мындыг өөредилгени эрттирериниң ажыктыын болгаш чугулазын киржикчилер демдеглээн. Бо чорук күрүнениң болгаш каайлы кызыгаарын камгалаар талазы-биле чорудуп турар каттышкан хемчелериниң

хевирлерин чаартырына херек апарган таварылгаларда бар күштү болгаш чөпсөк-херекселди ажыглаары эрттирилге пунктузунуң шериглеринге улуг ужурдузаны чедирип турар.

Ук өөредилгени бир дугаар эрттирип турар-даа болза, ооң киржикчилери эки түңнелдерни чедип алган. Өөредилге үезинде көрүп, билип алган чаа чүүлдери каайлы ажилдакчыларына болгаш кызыгааржыларга чүгле тренировка үезинде ажыглаттынар дээрзин магадылаары күзөнчиг.

Наталья МОНГУШ.

Тыва каайлының парлалга секретары.

ЖУРНАЛИСТЕР КОНКУРУЗУ

Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада девискээр салбыры, «Медиа Союзтун» МИЧ ажилдакчыларының Тывада девискээр салбыры, РФ-тиң Парлалга, телерадиодамчыдылга, массалыг коммуникациялар чөпсөктериниң талазы-биле Ортаа Сибирьде девискээрлер аразының эргелелиниң, Федералдыг почта харылзаазының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң, «Тыва парлалга» КХН-ниң деткимчези-биле Россий журналистиканың 300 чылынга тураскааткан

ЧОНАР-ДАШ СЫПТЫГ ДЕМИР-УЖУК-2002»

деп конкурсту чарлаан.

Конкурса 2002 чылдың январь 1-ден декабрь 1-ге чедир солуннарга парлаткан азы эфирге үнген ажилдарны хүлээп алыр.

Конкурстуң киржикчилери (аңгы авторлар азы редакциялар коллективтери) конкурстуң номинацияларына дүүшкен, тодаргай темаларга үнген материалдарны боттары кириер. Материалдарга конкурс киржикчизиниң, кириген материалдың кол утказын дугайында кыска тайылбырын бижир, номинациязын айтыр.

КОНКУРСТУҢ НОМИНАЦИЯЛАРЫ:

- ◆ «Политиктиг культура, чөптүг болуру болгаш журналисчи этика дээш» (редакцияларга)
- ◆ «Чылдың журналисчи акциязы»
- ◆ «Журналисчи истелге»
- ◆ «Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаары» (эн дээр журналист-эрге камгалакчызы)
- ◆ «Тываның экономиктиг хөгжүлдези»
- ◆ «Культура болгаш сагыш-сеткил байлаа»
- ◆ «Чоннун чаңчылдарын катап тургузары»
- ◆ «Кижии болгаш ооң ажил-херээ» (Төлептиг үлегер бооп турар кижилер дугайында)
- ◆ «Чылдың эң дээр фото-ажылы»
- ◆ «Херээженнер, уруглар, инвалидтер айтырыгларының болгаш чедишкенин дугайында эң дээр материал дээш»

ТУСКАЙ НОМИНАЦИЯЛАР

Бо хевирниң тиилекчилерин конкурстуң оргкомитетинге журналистер эвилелдериниң эге организацияларындан, редакция коллективтеринден, бөлүк журналистерден азы аңгы-аңгы журналистерден кирген бижимел сумелерге үндөзилеп тодаралдыр.

1. «Мергежилдинге, журналисчи хүлээлгезинге бердингени дээш»
  2. «Хамааты туружун камгалаарына шынчызы болгаш туруштуу дээш»
  3. «Парлалга-биле харылзажырынга ажык болганы дээш»
- Жюри келген ажилдарны он балл система-биле дараазында дөрт турушту барымдаалап үнөлээр:
- теманы билдилги ажытканы;
  - уран-чечен мергежили;
  - чөптүг болуру;
  - журналисчи этиканың нормазын сагыры.

Номинация бүрүзүнүн тиилекчизин лауреаттың диплому, акша азы үнелиг чүүлдер-биле шаңнаар. Өске-даа шаңналдар бар.

Конкурстуң киржикчилери ажилдарын 2002 чылдың декабрь 13-ке чедир кириер. Декабрь 13 соонда кириген ажилдарны хүлээп албас болгаш чугаалажып көрбөс.

Ажилдарны кириер черлери:

Орус дылга бижээн ажилдарны Парлалга бажыңының 4-кү каадында 93 өрээлде Н.М.Антуфьевага; Тыва дылга бижээн ажилдарны ол-ла бажыңының, ол-ла каадында 76 өрээлде А.С.Шоюнга; Телерадио ажилдарын Горная 31, КТРК «Тыва», 1-ги каагыта саадал оор В.В.Журавлева кириер.

«КОЖУУН-БИЛЕ ЧАЖЫТ МЕН»

Төөгү бижимелдери-биле таньжарга, Таңдының аңгы кожуун болуп тургустунган чылы — 1932, айы — июнь. Чай көдээ ажыл-агый-биле холбаалыг. Ынчангаш ук байырлалды бо чылдың октябрь 11-де демдеглээр шийтпирни кожуун чагыргазы хүлээп алган.

Таңды — республикада кайгамчык байлак оран. Ында кайы-даа кожууннарның салгалы амыдырап чоруур. Үш чыл бурунгаар бөлүк шыдыраачылар кожуун төвү Бай-Хаак суурга чеде берген бис. Бажының дүгү агара берген, ортумак дурт-сынныг, назы-хары 60 хар элээн ашкан чурттажым-биле ужуражып чугаалаштым.

— 1971 чылда Кызыл-Мажалыктан көжүп келген болгай мен. Ол-ла хевээр бо черде доктаай бердим, чаңгыс чер-чурттуум — деп, Тыртык-Кара Хомушку чугаазын эгелээн.

Барын-Хемчик кожуунунуң Эрги-Барлыкка ол төртүтүнген. Күш-ажылче шымнып кирер бүдүүзүндө ыдыктыг шериг албан-хүлээлгезин эрттирген. Кызылга чолаачылар курстарын 1963 чылда дооскаш, кожуун төвүндө «Сельхозтехникага» тургустунуп алган. Ынчан таныжар, аравыста сырый харылзаалыг турдувус. Аныяк-чалыы чылдарында-ла сагыш ышкаш бүдүш-туруштуг кижичүве. Ажылгыр, эш-өөрзүрөк кижилер белең уттундурар эвес. Ужуражышкынывыс оюн-шыдыраа-биле холбашкан. Солун чүүлдер кижиге чуруттунуп артып калыр. Бай-Хаактан чоруп орувуста, Таңды кожуунунуң шыдыраа маргылдааларының каш дакпыр чемпиону Даш-оол Ондар мынча деп каттырып орган кижичүве:

— Каш чыл бурунгаар Балгазынга шыдыраа маргылдаазынга Кочетовтан Хомушку деп ашакка уттуруп алган мен. Дыка-ла ойнаар кижичи. Ам канчаар болдум, шуптувус бодамчалыг ойнап көрээлинер.

Бай-хаакчылар чедип келгеш, Хомушкунун холун тудуп, ол кижини шинчилей көрүп турдувус. Чугаа кадында үр болбаанда, шыдыраа оюннары-даа эгелээн. Эске-даа черлерден келгеннер-биле Тыртык-Кара Мыйныржапович шыдыраа хөлүнге чиди-биле демисешкен. Угаан күжү-биле месилдежишкынерге баш удур белеткел, кижичи бүрүзүнүң ажылдай кааптар арга-хевирлерин эки билири дузалыг болган. Даш-оол орукка анаа чугаалап чорбаан, кандыг аргаларны ажыл-лаарын, психологтуг белеткелди баш удур «дарганнап» ап турган. Кочетовтан Хомушку деп ашак ук маргылдааларга дөрткү черни чаалап алган.

Чаңгыс чер-чурттуг эжим-биле маргылдаалар чоруп турар черге ижин-кара чокка хөөрежип четтикпээм. Чай-хос кайын турар ийик. Бай-Хаак суурда шыдыраачылар чыгыр чаңгыс булун бар. Ооң ээзи сайгарлыкчы, шыдыраа оюннарынга ынак Е.Х.Күжүгеттин хууда садыг-магазини. Садыг ээзи кончуг шыырак шыдыраачы.

— Ша — деп ийи кижиниң бирээзиниң чугаалаанын дыңнаарымга, Тыртык-

Караны ышкаш болган.

Көөрүмге Елизавета Хомушкуевна-биле ол шыдыраалап ор. Менди солушкаш, шыдыраа хөлүндө байдалдың чидиглени бергенин көрдүм. Садыгжы — база белең эвес ойнакчы, каш янзы аргаларны ажыглаар. Бо удаада ооң камгалалы барык чок.

— Шыырак-ла ойнаар ирей-дир, дүжүп бээринден эске арга чок-тур. Силер ойнап көрүңерем — дээш, Елизавета Хомушкуевна олудун чайлап берди.

— Бай-Хаакта келге-ле ай чеде бердим, ажы-төл, оларны салгалы база көвүдээн, кыш ажып алыры-биле кырганнар азыраар салбырда чыдыр мен — деп, Тыртык-Кара Хомушку чугаалады.

Кожуун төвүндө хоргадап чери (приют) ажыттынганындан бээр он чыл ашкан. Ында хайгаарал чок арткан уругларны хүлээп ап турар. Оларның аразында он шаа улуг назынныглар база бактаатынган. Чурттап турар чериниң байдалын ол мынча диди:

— Чылыг, чырык, хүнде үш катап чөмгөрер, аравыста 90 харлапкан бир кижичи база бар. Кырыгырга күрүне жажызынга кайын артып калыр, азырап, карактап турары бо-дур — диди.

Тыртык-Кара Хомушкунуң эрткен оруун демдегелеп, ооң күш-ажылга быжырымчалыг, ак сеткилдиг ажылдап турганы демдеглексенчиг. Кочетов суур төөгүлүг. Аңаа турган «Коммунизмниң херели» совхоз чер, мал ажылы-биле сурагылы турган. Ашак тайгадан ыяш сөөртүр, өөнүң херээжен ээзи саанчылаар. Барык дөртөн чыл иштинде чолаачылаан. Назы-

харының каш чеде бергенин айтырдым.

— Таңды кожуунум ам 70 чыл юбилейин эрттирер, мен кожуунум-биле чажыт мен — деп, ол харыылады.

Өөнүң херээжен ээзи барык чээрби чыл саанчылаан, үргүлчү мурнуку одурутта чоруп келген. Ажыл-агый дүжүп, ферманың байдалы баксыраарга, пенсиялап алгаш, бажың иштин ээлеп орупкан. Кайызының-даа амы-хууда байдалы багай эвес. Чүгө дээрге олар оолдар, кыстарын бо кожуунга бут кырынга тургускан. Таңдыда безин 5 кижичи өөр-өнер чурттап чоруур. Ол дээрге өг-бүлениң чоргааралы, амыдырал-чуртталганың төңчү чок бурунгаарлаашкыны.

«Коммунизмниң херели» совхозтуң дүжүп батканынга Тыртык-Кара хомудал чоруур. Ук буураашкынга ол бөдүүн күш-ажылдың төлээзинде дыргак караа дег буруу чок.

42 муң баш шээр малдан бир муң баш арткан, ферма шуут чок. Комбайн, трактор, автомашиналар ис чок читкен. Нийтинин малы төнерге, кымга-даа хомуданчыг. Ооң-на уржуу боор, өй-өйлөп хан базышкыны бичи улгады бергилээр. Хоочунда эске кандыг-даа хоочухораа чок. Чеден харлаза-даа, күш-ажылгыр, шыдыраачы чаңы-биле бодун аныяксыдыр камгалап чоруур. Чеден харнын бединде эр приютка кыш ажып алгаш, Таңдыда ажы-төлдериниң, уйнуктарының аразынга чоргаар чурттаар.

Таңды кожууну өске черлерге деннээрге, экономиктиг байдалы таарымчалыг.

Хоюг-оол МОНГУШ.

КЕЗЭЭДЕ ЧЫМЫШТЫГ ИШТЕ

Эрткен чылын Бай-Тайга кожуунунуң тургустунганындан бээр 60 чыл оюн демдегелеп эрттирген байырлалыңа чаладып, анаа киришкеш, кады ажылдап чораным эш-өөрүм, кожуунуң удуртур-баштаар черлеринге ажылдап чоран дарагаларга-даа дужуп, чугаа-соот солчур аргалыг болган мен. Чалаткан аалчыларның аразында Бай-Тайгага кожуун даргалап ажылдап чоран Роман Серенмаевич Хунай-оолга база ужураштым. Бо дарганы мен 1967 чылдан бээр, кожуунуң ниити килдизиниң эргелекчизинге ажылдап турган үемден бээр, эки билир мен. Ооң-биле он ажыг чыл кады ажылдаан бис.

Ак шырайлыг, шилгедек дурт-сынныг, топтуг-томаанның, кижилерге эптиг-эвилен, онза кижизиг кижилерниң бирээзи чүве. Ажыл-агый дээнде негелдези хөлчок. Кайы-бир кижиге даалга бергенде, оозун күүсетпезин шаанда, шуут салдынмас, артында-ла тускай саазыңга бижээш, аңгы салып алган болур.

Р.С.Хунай-оол 1966 чылдан 1977 чылга чедир кожуун даргазының эрге-дужаалыңга ажылдаан. Ол үеде кожуун дүшкен соонда, Тээлиге турган кол-кол тудугларны бузуп, дериг-херекселдерин Барын-Хемчикке көжүрүп аппаратан турган үе-ле болгай. Кожуун төвүңге хос, ээн арткан хамык бажынар мал-маган девээлээр кажаалар «арыглань» бажынарже шилчиг берген чүве. Чаа тургустунган кожууну бут кырынга тургузары амыр эвес болбайн аан. Ону арга-дуржулгалыг, ажыл-агыйжы кижичи шыдаар дээрзин партия өкому өөренип көргөш, Р.С.Хунай-оолду Тээлиге аъткарып чоруткан чүве-дир.

Кел сал-ла, кожуунуң байдалын өөренип көргөш, Тээлиге Культура бажыңы тударын бирги чергениң сорулгазы кылдыр салып алган. Чаа тургустунуп олар кожуунуң саң-хөөзү орта күш четпезин билгеш, областың күүсекчи комитетиниң даргазының оралакчызынга ажылдап турган Хертэк Амырбитовна

Анчымаага кирип тургаш, ол үеде Свердловск областың тудуг ажылдарыңа шингээдиң албайн барганы 88 муң рубльди клуб тудуунга чарыгдаар кылдыр чугаалажып алыр аргалыг болган.

Кожуунуң суурлар аразыңга аргыжылгазы, орук-көвүрүг тудуглары, электри чырыгы, школа, эмнелге, уруглар албан черлериниң, чуртталга бажыңнарының тудуглары кожуун даргазының бажын аартып турган. Ак-Довурак — Тээли аразының асфальтылыг оруун тударыңга Хемчикти кежир көвүрүтүң чогу, «Тээли» совхозтуң Найырал салбырын долгандыр чыдар чиндиндээш тулаазы шаптыктап турганы чугаажок. Ынчангаш Тээли даанын мурнунда тулааны кургандырынын, орук-көвүрүглерни тударын денге эгелеткен кижичи. Ак-Довурак — Тээли аразының чаа оруу чок турда, хамык машина-балгат Кызылче дорттап чоруп турган чүве. Барлык хем дажый бергенде, харылзаа үстүп, машиналар сугга дүжүп, каш-даа хонар таварылгалар тургулаан.

Роман Серенмаевич бир чыл ажылдааш-ла, Тээлиге партия райкомунуң ийи каът бажыңын, ийи каът эмнелгени, ийи аал чурттаар бажыңнары, уруглар албан черлерин тугтурган. Тээлиден Найырал суурга чедир база Тээлиден совхоз төвүңге чедир руруг ээн хову турган черлерге үш чаа кудумчулар ынчан-на шөйлү берген.

— Чаа тургустунуп турган кожуунга улус-чоннуң ажыл-ишке көдүрлүүшкүнү, ажылгыр-кежээзи-даа кончуг. Кандыг-бир ажыл-херекти бүдүрерде, шеф күжүн аажок ажылгап турган бис — деп, Роман Серенмаевич чугаалаар. Барын-Хемчик биле Бай-Тайга аразының бедик вольтулуг электри шугумун киирерде, районунуң хамык чону кыштын соогуңда чагылар онгарларын от салып, казып тургаш, кыска үе иштинде ажылгалга кирген болгай. Тээли биле суурлар аразыңга база-ла ынчаар ажылдааннар.

Чаа тургустунуп орган кожуунуң албан, организация черлеринге, колхоз-совхозтары-

ның даргаларыңга ажылдаар кадрлар айтырынын янзы-бүрү денелдерге тургузуп, Кызылдан, Барын-Хемчиктен, Ак-Довурактан тускай эртемниглерни дилеп, «көгүдүп» эскеп турган.

Ол үеде «Кара-Хөл» колхозтуң даргазыңга ажылдаар таптыг кижичи район иштинден тывылбаан. Аныяктар чер аразы ырак, орук-чирик кадыр-берге болгаш эске-даа таарымчалыг байдалдар тургустунмаанындан ойталап турганнар. Даргалар Көдээ ажыл-агый яамызың дамчыштыр колхоз даргазыңга ажылдаар шыырак кижиден чорударын дилээрге,

Хоочуннар аравыста

Богатыр Самбуевич Кошкар-оолду саналдап кириген. Ол база-ла ойталааш туруп берген.

Бир хүн С.К.Тока Б.С.Кошкар-оолду келдирткен. Дарга оон кадыкшыл байдалын сонуургап айтырган. «Кадык-даа чаагай, багай эвес, дарга» — деп, ол харыылаан. «Ынчаарга-ла Богатырь дээни-ле шын-дыр. Маадыр эр дээни ол-дур ийин, але. Кадык эки болганда, «Кара-Хөл» колхозту даргалап, аңаа чаа-чаа чүүлдерден кылып көрзе чүл? Ажыл дээнде чүнү-даа уттулар эр-ле болгай сен. Удавас аалдап чеде бергеш, аяк шайың ижер мен, чеде бээр мен» — дээш, «ха-ха» кылдыр каттыргылааш, ооң экинче часкагылап каанын Роман Серенмаевичке чугаалап олурганын дыңнаан мен.

Кошкар-оол ажылдап эгелээн дораан Кара-Хөлдүн оруктарың кастырып, аштап-арыгладып, Алаш хемни кежилдир үш чаа көвүрүгүн туттурган. Ооң соонда Кара-Хөл — Тээли аразының хем кыдычы-биле аргыжар оруу ажыттынган. Кара-Хөлге чер ажылын сайзырадып, чаңгыс чылдыг мал чеминиң культуларын Тура-лыгта, Сукпакка, суур адаанда кыйыгларга тарып турган. Ол бүгү ажылдарга Р.С.Хунай-оолдун киржилгези база бар.

Хунай-оол дарга көдээ ажыл-агыйга хамаарышкан айтырыгларны шийтпирлээрде, «Мурнакчы» совхозтуң даргазы турган

Х.Ч.Кудурукпай-биле сүмележип, ооң арга-дуржулгазын ажылгап, ескелерге сүмелеп чоран. Кожуун даргалап турган үезинде күүскомнун хүлээп алыры доктаал-шиитпирлериниң шынарынче улуг кичээлгеини салыр кижичи. Кандыг-бир шийтпирни хүлээп алыр дей бергенде, ыяп-ла экономиктиг санаашкынарны кылдырар, шын сан-чугаайларлыг барымдааларга бадыйкаан документиленер негээр чаңчылдыг. Чүгө «бышкан» доктаал-шиитпирлерге ол ат салыр.

Роман Серенмаевич аңаа ажыл-агый башкарып мергежий бергенин оон допчу намдары-ла бадыйтай бээр. Ооң албан-хаакчыг намдары 1943 чылда, хып дээн аныяк үезинде, Эрзиниң Сарыг-Булун суурга (ынчан кожуун төвү турган), ооң соонда Качыкка башкылап эгелээн үезинден эгелээн. 1945-65 чылдарда Чаа-Хөлге башкылап, партия райкомунуң организастыг болгаш пропаганда килдистерин эргелекчилеп, партком секретарылап, партия-күрүне контролюнга ажылдап келген.

Роман Серенмаевич Хунай-оолдун дугайын бижип тургаш, оон ады-биле холбашкан оюн-баштактарыны ытташкан баар болза, бир-ле чүве сагышка четпес ышкаш сагыңдырар.

Бир-ле катап Хунай-оол дарга «Кара-Хөл» колхозка сургакчылап чораш, аалдар кезип, мал-маганың байдалы-биле таныжып чоруп турган чүве-дир. Часкаар хүн дурту узап, агаар-бойдус чылыг берген. Сукпакта хойжу бригаданың малчынының аалыңга халдып келген. Өгдөн малчын үнүп келгеш, дарганың холун тудуп, амыр-менди солчуп чыдар аразында, ооң чолаачызы Белек акый (Бай-Тайга улuzu ону Кара-Белек дээр) кожуун даргазы малчын-биле таакчылажып, амыдырал-чуртталгазының байдалын айтырып четтиклейн чыдырда-ла, шагда-ла малчынның кажаазын эргий кезип, мал-маганы көргөш, малчынга кээп: «Кажааң соок, ишти шык, хураганнарын байдалы багай» — дээш, шыңгызы-

биле чөмөлей берген турган дээр. А кажан олар чорупкан соонда, малчын чассыг, ораалчак дышы-биле «Бо ийи дайганың кайыжы кожуун дайгажы чүве ийги? Бий эвеш кая дайга кожуун дайгажы чүве болжа, бейге-ле кижичи-дир, ак дайга байыктыг-ла хийе-дир — деп хөөрөп орган дээр. «Сиген бажы хат чокта, шимчевес» дижири дег, оюн-баштакта база ужура-ла бар.

Бир катап даргавыс үр хуусаалыг сургакчылап чоруй барган. Хамык улустуң акша-шалың үези келген. Чогуур документиленер — поручение, чек дептер-жигежинде дарганың ады салдынмаанындан улуг бухгалтер акша үндүрер арга чок болган. Ажыл үезинде бухгалтеривис Иван Очур чек биле поручение тудуп алган: «Дарганың адын чуруп көрөм» — деп бо. Ооң ат салыры өске улустар дег бөдүүн эвес, хөлчок нарын кижичи. Ам канчаар, шөнен салгаш, бухгалтерге тутсуп бердим. Ынчаар акшазын ол үндүрүп алган. Дарга чедип келгеш, хамыктын ужурун айтырарга, бухгалтер шынын чугаалап берген. Буруузун миннип шаг болган. Оозу бухгалтеривиске доңгулда оонап каан. Оон мени келдирткен, Иван Очур биле иелээн документиленерге ат салган дээш, дер-бузувус төгүлдүр кончуткан бис. Кандыг хемчегге оонажып болурувусту бистин бажывысче кирип тайылбырлаан. Ол ояр документиленер-биле холбашып деп чүве айылдыг дээрзин думчуумга кертип алган мен.

Амгы үеде Р.С.Хунай-оол Ак-Туруг суурда амыдырап-чурттап орат. Ногаа, картофель, тараа тарып турда, дуржулгазы улгаткан. А ажаап алган чинге-тараазын суурнуң кырганнарыңга эвээш-бичелеп үлөп орат. Суурнуң болгаш кожуунуң амыдыралындан материалдарны «Шын» солунга бижип, номчукчуларга бараалгадып турар кижичи база Р.С.Хунай-оол-ла болгай. Ажыл-ишке дадыккан болгаш анаа каяа ора аар. Ол кезээде-ле чымыштыг иште.

Виктор ДАНДАР.

Кызыл хоорай.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 60 чылынга Күзелим Ында

Чогаалчы болу бээр мен деп, бодал мээң сагымга безин кирбейн чораан. Школачы чылдарымда орус, даштыкы болгаш тыва чогаалчыларның чогаалдарын улуг хандыкшыл-биле дыка сонургап номчуур чораан мен. Эң ылангыя А.С.Пушкиннин, М.Ю.Лермонтовтун чогаалдарын орус-даа, тыва-даа дылдарга шээжилеп алгаш, черге хой-даа кадарып чораш, чугааланып чоргулаан мен. Тыва чогаалчылар С.Тока, С.Сарыг-оол, С.Пюрбю, Л.Чадамба олар меңээ эң-не чоок болгаш эргим. Аштаанымда, донганымда, изигхалында кагаанымда тоттуруптар чөмгерикчим, чылыдыптар негейим, суггарыптар суксунум, кортканымда камгаланыр чөлсээм ышкаш хуулгаазын күчү-күш болуп чоржук. С.Токаның "Тос чадырда", С.Сарыг-оолдун "Ангыр-оолдун тоожузу" болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдары мени "оттурупкан" деп чоргаарал-биле чугаалап болур мен. Ооң журундан

чечен чугаалар бижип эгелээним ол. Амыдыралдан укталган "Оваа", "Үүргене" деп чечен чугаалар чырыкче үнген баштайгы чогаалдарым ол чүве.

Чогаалдарымны бижип алгаш, хоочун чогаалчылар Доржу Монгуш, Сарыг-оол Куулар, Салим Сүрүн-оол, Александр Даржай, Экер-оол Кечил-оол, Маадыр-оол Ховалыг, Игорь Иргит оларга көргүзүп, арга-сүмени ап чордум.

Улуг деткимчени "Улуг-Хем" сеткүүлү, ооң кол редактору Ч.Ч.Куулар, "Башкы" сеткүүлү, ооң редактору Н.С.Конгар болгаш Тываның ном үндүрер чериниң ажилдакчылары Шомаадыр Куулар, Опуштай Байыр, Валентина Чамьян, Мария Күжүгет, Зоя Монгуш болгаш өскелер-даа меңээ улуг дузаны көргүскен. Оларның ачы-буяны-биле 1995 чылда "Тыва төлге" деп шүлүктөр чындзызын, 2002 чылда "Эдегейниң шынаазынга" деп тоожу парлаттынып үнген.

Алыс бодум Барыын-Хемчик кожуунун Кызыл-Мажалыкка тө-

рүттүнген болгаш бүгү-ле амыдырал-чуртталгамда тургустунуп келген төөгүлүг болушкуннар төрөөн черимниң хини-биле тудуш. Ынчангаш чер-чуртумну бар-ла арга-күжүм-биле чогаалдарымга алгап-йөрээксээр күзелим ында. Төрөөн хемим эриин дургаар сайзанактап ойнап, бедик-бедик бизең сүүрлерлиг дагларынга кызыл-даван өшкүхой кадарып, дозуп, маңнап өскөн "Эдегейимниң шынаазын" чогаалымга бижип, чырыкче шорбачылааным ол.

ЧЕЧЕК-КЫСТЫҢ ЧУГААЗЫ (Тоожудан үзүндү)

Буурул Хемчим! Сээң ачыдузан-биле эриктерин дургаар бодарап үнген эм ойттарынны, кат-чимизиниң чыып, кадырып алгаш, ава-ачамның чөмгө ажыглап чоранын олардан дыңнаан мен. Бичии шаамда күскү үеде чаш холдарым-биле чинчилер дег, борбак-борбак кызыл-сарыг чыжыргананы саай туткаш, аксым долдур ургаш, соруп чиримге, кайы хире амдангы ийик! Ам безин чаактарым суу сайырап келди, чиксенчин! Самдар өөвүстүр турар чери Ак-Кажаны долгандыр бүргөөн арыгның курлак чедир үнген ногаан сигенин чылдың-на

кескеш, өдөкке сарааттап каарга, ооң амдангы чыды коданны долгандыр айдызаар ийик. Хемчик хемнин өл-шыгы-биле домнап бодараткан эм-таң өтсигениниң чулук, сүүзүңүң амзап чиген каш борбак өшкү-хоюмнуң, инек-малымның кышты хүр ажарының дому чорду.

Оо, Хемчим! Сээң дугайыңны бижир болза, төңчү чок, төттүнмес төөгү-дүр! Чонумнуң аар-берге човулаңың-даа, ааскежиктиг чуртталгазың-даа денге көрүп чоруур болгай сен. Чонум мурнундан сеңээ сөгүрүп, тейлеп чоруур мен, эргим төрөөн Хемчим!

Багай ачам безин бистерни аштатпас дээш сээң кадыргыларыңны хаактан өрүп алган паразы-биле шүүрээш, мүн кылдыр хайындырып берип чоранын утпас мен. Ийе, кандыг тыва кижии шаанда шагда суг куртун быдаалап ижип чоран чүвөл джир кижилер бар. Ынчалза-даа мээң ачам ажыл-үлөзиниң, хуу-салымының аайы-биле хөйүнү көргөн болгаш, Хемчимниң сээң, кежииниң чалбарып, сүзүглөп четтеринге ажы-төлү бисти өөредип чоран.

Чаш үемни, чалгы шаамны — күжүр Хемчимни!
Сарра КУУЛАР.

"КАДАЙ-ТУРАЗЫ" (Баштактангы)

Шаанда тывалар чер-чуртунга дыка ынак чораан. Ол дугайында Улуг-Хем кожуунда Кадай-Туразы, Ашак-Туразы деп аттыг черлер херечилеп турар.

Шаг-шаанда ол черлерге дулгау кадай база оон элээн ыракка бот ашак чурттап чораан. Кайызы-даа азыраан хөй малдыг, үнген-кирген чонунга аш-чөмниг, хүндүткелдиг чораан.

Бир-ле катап ашак кадайга чедип келгеш:

—Че, кожа, чеже ынчап ботборзун чурттап чоруур бис. Кырып деп чүве бар болгай. Кады ажыл кожуп, өг-бүледен тудуп көрөөл — деп-тир.

Кадай ол саналга чөпшээрешкеш:

—Ындыг болза, бээр мээң бо чуртумче көжүп кел, ашак — деп-тир.

Ашак:
—Мээң чуртум денди эки. Сени харын мээңинче көжүрүп аайн — деп удур эрешкен.

Кадай аңаа чөпшээрештээн. Ашак дараазында катап келгеш чугаалажыры-биле чанып чорупкан.

Удаваанда кадай ашакче бир кижии ыдып:

—Менче, мээң чуртумче көжүп кел, эзир дег эреспейим — деп сөглеткен.

Ашак:
—Чок! Сен харын менче кө-

жүп кел, кайгап ханмас чарашпайым. Оода мээң чуртумну кээп көр даан. Дедир чоруксавайн баар сен.

Бот-боттарыңа ынак ашак, кадай удур-дедир чалажып-ла турган.

—Сен көжүп кел!
—Чок! Сен..

Канчаар-даа бот-боттарын чалажып манажырга, төрөөн черлеринге ынакшыл ашак турар болган. Ынчап чалажып турда-ла, назы дөгүп, ашак, кадай тус-тус төрөөн черлеринге "кызыл-дустаан" мындыг. Чон ол ирей, кадайга тураскаадып, кадайның чуртун Кадай-Туразы, ашактың чуртун Ашак-Туразы деп адап каан. Дүнелерде ам безин ол черлерге: "Чедип кел, ашак," "Чедип кел, кадай" — дээн удур-дедир чалашкан үннерни дыңнап болур дээр.

Амгы бистиң хүннеривисте ук төөгүнү билир бир анык эр биле уруг чангыс өрээлге дүн чарар ужурга таваржы берген. Эр кончуг чугаакыр кижии болган. Өрээлдин бир талазында орунга чыдып алгаш, карангыда үстүнде төөгүнү хөөрөп чыткан. Кыс кончуг чараш кижии болган. Оолдун чугаазын дыңнап, ук төөгү чугаада ирей, кадайның чуртунга ынаан, шынчылыны магадап чыткан.

Ынчап чыда оол:
—Таанда бистиң бо өрээлде орунгарымыс Кадай-Туразы, Ашак-Туразы деп аттар эдилей

бербес боор. Сеңээ чеде берейн бе — деп дилээн.

Кыс:
—Чок, ынчанмайн-на көрүңер. Ам чаа чугаалааныңар улуг өгбөнөр ышкаш эр тура-соруктуг бооп, ол орунга-ла артып көрүңер — деп удур дилээн.

Эр ыгыттавайн барган. Элээн үр боданып, кыстың уунче дыңнаалап чыткан. Өрээлдин шыпыңындан кыстың билдирбилдирбес арыг тыныжы безин аңаа дыңналып келген. Эр дөстүнмээң, арын-нүүрүн, эр тура-соруун ол орунга каапкаш, карангыда суйбанып чеде берген.

—Бо канчап бардың? Улаарай бердиң бе? — деп, кыс уйгузураан үнү-биле чугаалааш, ыңай чайлады чыдып бергеш — Че, бээр чыдып ал. Улаарай бээр чаш чүвени. Уду че, өпей-өпей, уйнуң-уйнуң — деп өпейлеп чоруй, эрни куспактап алган.

"Кандыг кончуг магалыг уруг боор" — деп, оол таалап бодап чыда, боду билбейн-даа удуп каап-тыр. Оттуп кээрге, дан бажы, чанында уруг-даа чок болган. "Ол боор, сеңээ Кадай-Туразы деп чүве. Амгы шагның уруглары ол хире угаанның чараш аларгандыр. Эр кижиниң чамдык сакпай хөдөлишкиннерин чассыдыг, эргеледи-биле безин чавырылдырып кааптар" — деп магадап боданган.

Борис ОНДАР.

"ЧҮРЕКТЕРНИ ДҮЙМЕДИПТЕР ЧАҢГЫС СӨС ДЭЭШ..."

Кызыл-Мажалык суурга "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынының тургустунганындан бээр 20 чылынга тураскааткан "Чүректерни дүймедиптер чаңгыс сөс дээш..." деп уран номчулга мөөрейи болуп эрткен. Мөөрейниң аалчылары чогаалчылар Черлиг-оол Куулар, Зоя Намзырай, Лидия Иргит, Сарыг-оол Салчак, Кара-оол Натпий-оол, Алексей Бегзин-оол оларны баштайгы хүнде Барыын-Хемчик кожуун чагырганының даргазы А.М.Маркс-оол хүлээп алгаш, ажыл-агыйы чугааны кылган.

Олег Намдараа аттыг Культура ордузунга мөөрей эгелээриниң мурнунда "Мажалык" чечен чогаал каттыжышкынының 20 харлаанынга тураскааткан байырлыг хуралга ук каттыжышкының удуртукчузу шүлүкчү, башкы Лидия Ооржак сөс ап чүве чугаалааш, хоочун болгаш аңык "мажалыкчыларга" байыр чедирип, тураскаал суй белектерни тывыскан.

Байырлыг хурал соонда, уран номчулга мөөрейи эгелээн. Киржикчилер-даа арбын болган. Лириктиг, патриотчу болгаш оюн-баштак шүлүктөр деп, үш аңгы темага оң киржикчилери мөөрейлешкен. Тыва Республиканың алдарлыг артизи, Тываның

киришкен. Мөөрейниң аалчылары хол курут болбаан, белек-селекти алган.

"Чүректерни дүймедиптер чаңгыс сөс дээш..." деп мөөрейниң кол сорулгазы национал культурага чонун сонургалын күштөлдирери, чогаалчының алдар-адын бедидери болгаш чогаалга сонургалдыгарны илередип тывары. Ынчангаш чурттакчы чонун ортузунга чогаалга сонургалды бедидер сорулга-биле тиелекчилерни оларның аразындан илереткен.

20 харлаан "Мажалыкка" коказы Бай-Тайгадан "Мөңгүлек", Улуг-Хем кожуундан "Улуг-Хемниң чалгылары" чечен чогаал каттыжышкынына аалдап

Күрө шаңналының лауреады Надежда Наксыл даргалаан комиссияның кезигүннери орайга кири үргүлчүлээн мөөрейниң түңнелинде тиелекчилерни илереткен. **Лириктиг шүлүктери дээш** Ак-Довурактың үш дугаар ортумак школазының башкызы **Эльза Ооржак** бирги черни алган. **Ийги-үшкү черни** Улуг-Хем кожуундан **Амира Идам, Владик Саржат-оол** олар алган.

Патриотчу шүлүктөр мөөрейинге Бай-Тайганың төлээзи **Мөңгүн-оол Сонам** тиелээн. **Ийги черни** Ак-Довуракта кожуун эмнелгезиниң кезип эмнээр салбырының эргелекчизи **Маадыр Хомушку**, а үшкүзүн — хоочун "мажалыкчы", чурукчу **Ужар-оол Монгуш** алган.

Оюн-баштак шүлүктөр мөөрейинге Эрги-Барлыктан **Данил Хомушку**, ийгизин ол-ла суурдан культура ажылдакчызы **Хураган-оол Саая**, үшкүзүн Чөөн-Хемчик кожуунун Хорум-Даг суурдан башкы **Маргарита Шойдан** олар алган.

Тиелекчилерге шаңнал кылдыр электри-биле шай хайындырар "Гэфаль" деп хөнек база илири, люстра, улуг хана шактары тывыскан.

Үстүнде адааным үш номинациялардан аңгыда, мөөрейниң тускай шаңналдарын тывыскан. "Чаа үн" деп тускай шаңналды **Чойгана Сарыглар** (Ак-Довурактан), **"Дидим аян"** дээш **Данил Хомушку**, **"Көрүкчүлерниң сонургалы"** деп тускай шаңналга **Кара-оол Натпий-оол** олар төлептиг болган.

Уран номчулганың негелделерин эки күүсеткени дээш Кызыл-Мажалыктан башкы **Валентина Бегзиевна Монгуш** болгаш Хөндөлдөндөн школачы Азияна Шырап олар шаңнаткан.

Мөөрейге республикада атсураа билдингир апарган авторлар, чогаалчылар база хөйү-биле

келгеш моон соңгаар даа

кады демниг ажылдаарын, чогаалдыкчы чедиишкиннерни күзөвишаан, боттарының суй белектерин сөңнээн. Оларга каттыжып, бүгү-ле эки чүүлдерни күзөп, бо хүннерде Кызыл хоорайда чурттап чоруур "мажалыкчыларның" өмүнээзинден белекти Светлана Дачын-Хөө тывыскан.

Төрүттүнген хүнде чаагай күзээшкиннер-даа, белек-селек-даа арбын болганы чугаажок.

Маңаа онзалап айтыксаан чүүлүм мындыг: Барыын-Хемчик кожуун болгаш Ак-Довурак хоорай чагыргаларының даргалары Алексей Маркс-оол биле Владимир Монгуш "Мажалыкты" деткип, байырлалды эрттиреринге улуг дузаны көргүскен. Аалчы болгаш "мажалыкчы" бүрүзүңге тураскаал белектерни тыпсыр арганы бергени өөрүңчүг. Уран номчулганың киржикчилери база комудал чок артканы чугаажок. Чагырга черлери моон соңгаар-даа чогаалдыкчы каттыжышкынар-биле демниг ажылдап, чонун сагыш-сеткилин байыдар хүлээлгезин улам эки чорудар боор дээрзинге бүзүрөл улуг.

"Мажалыкчылар" чүгле чогаалга сонургалының аайы-биле эдержип, амыдырап-чурттап чоруур эвес, а хүн бүрүде амыдыралыңа таваржып келир өөрүшкү, муңгаралды деңге үлежип, бот-боттарын деткижип чоруур кижилер-дир дээрзин ол кезээниң киржикчилери-даа, көрүкчүлери-даа эскерген боор. Улуг назылыг "мажалыкчыларга" болур-чогуур деткимчени көргүзүп, өскүс арткан оолга (оон шүлүкчү иезин солуп) дуза кадып, аары-аржык, бүгү бергелерден демнежип алгаш, камгалажып чоруурлар. Ийи номуң үндүрүп алган "Мажалыктың" үшкү ному база удавас үнүп келиринге идегээлиңер.

Светлана БАЛЧЫР.

Кыш чоокшулаан. Ынчангаш республиканың чурттакчылары кыжын одаар хөмүр белектеп алырынче онза кичээнгеи салып эгелээн.

Черле ынчаш республикада хөмүр сөөртүлгези кайы хире чоруп турарын билип алып дээш республиканың чонунга одаар чүүл садып-сайгарар күрүнениң унитарлык бүдүрүлгезинге чеде бердим. Ук бүдүрүлгениң чингине директорунун хүлээлгезин күүседип турар Ая Семеновна Юртаева мени эптиг-ээлдээ-биле хүлээп алды.

“Чайын — шанааң белекте, кыжын — тергең белекте” деп, үлегер чугаа бар болгай. Ында кыжын хереглээр бүгү-ле чүүлдерин чайын белектеп ал деп сагындырып турар.

Ындыг турбуже бистин республиканың чурттакчы чону чайын хөмүр садып кышка белектеп алырын билбес, кыш мырынай эжиин соктап кээрге, девидеп, ук бүдүрүлгеже мөөң-мөөңү-биле кээп эгелээрин Ая Семеновна хомудап чугаалап олурду. Ынчангаш чыл санында-

ХӨМҮР — СААРЫЛГАДА

ла бо октябрь айдан эгелээш, оларның ажылы эмин эрттир чымштыг апаар. Соок үе дүш-күже чонну хөмүр-биле хандырып четтигер дээш, ук контораның ажылдакчылары кезээ орайга дээр олуруп, харын-даа суббота-ларда безин ажылдап турарлар. Ук бүдүрүлгениң чолаачылары мырынай дүн-хүн чок ажылдаарлар. (Бир эвес чайын кышка хөмүр белектеп аарын чон билер чүве болза, ук бүдүрүлгеге бо үелерде ажыл ындыг чымштыг эвес болур турган ийик).

Ук республиканың чонунга одаар чүүл садып-сайгарар күрүнениң каттышкан бүдүрүлгези боду автопарктыг, ында 47 «КамАЗ», 14 «ГАЗ-53» маркалыг машиналарылг болгаш тракторларылг, олары-биле бо күскү чымштыг сезонда бүгү кожууннарның төптөрүнче хөмүрнү сөөртүп чедирип турарлар.

Эрткен сентябрь айда чурттакчы чонга 4 муң тонна, бюджет организацияларынга (школа-ларга, уруглар садтарынга, эмнелгелерге) 6 муң тонна хөмүрнү сөөрткөннөр. Бо октябрь айда чурттакчы чонга 12 муң тонна, бюджет организацияларынга 15 муң тонна хөмүрнү сөөртүп деп планнап турар. Амгы үеде республиканың эң ырак кожууннарынче хөмүр сөөртүлгези кидин түлүк чоруп турар. Бо айда Мөңгүн-Тайга кожуунун Мугур-Аксынче 6 муң тонна хөмүрнү сөөртүп чедирер. Кызыл-Хаяже (Мөген-Бүрен) 1 муң 607 тонна хөмүрнү шуут чедирип каапкан. Бо хүннерде республиканың бүгү кожууннарынч одаар чүүл садып-сайгарар черлеринин (райтоптарынын) складтарында 30 муң тонна хөмүр чедиртинген (чайын-на чедирип

каапкан), бар бооп турар.

Ук ажыл-агый эрткен 2001 чылда республиканың кожууннарынга ниитизи-биле 252 муң тонна хөмүрнү чедирген. Ооң иштинге чурттакчы чонга 48 муң тонна, бюджет организацияларынга 210 муң тонна хөмүрнү чедирген. Черле ынчаш ук республиканың чонунга одаар чүүл садып-сайгарар күрүнениң унитарлык бүдүрүлгези чылдың-на чурттакчыларны кыш удур хөмүр-биле хандырып шыдап турар дээрзин Ая Семеновна өөрүп чугаалап олурду. Ол ышкаш Мөңгүн-Тайга, Барыин-Хемчик, Каа-Хем, Би-Хем, Тес-Хем, Чаа-Хөл кожууннарда ук бүдүрүлгениң хөмүр садып-саарар салбырлары база багай эвес ажылдап турар.

Хөмүр өртээ черин ырак-чоогунга хамаарыштыр чер-черде аңгы-аңгы бооп турар. Чижээ, Кызыл хоорайда 1 тонна хөмүрнү

өртээ 350 рубль турган болза, Мөңгүн-Тайга кожуунда 1 тонна хөмүр 905 рубль бооп турар. Дайынның болгаш күш-ажылдың инвалидтери, күш-ажылдың хоочуннары, хөй ажы-төлдүг чединмес өг-бүлелер хөмүр өртээнин чүгле 50 хуузун төлээр.

Черле ынчаш республиканың чонунга одаар чүүл садып-саарар күрүнениң унитарлык бүдүрүлгезинин коллективи аажок найыралдыг, бо чымштыг сезон үезинде дыка бедик көдүрүлүшкүнүг ажылдап турарлар. Ылангыя чолаачылар: С.Г. Арыштаев, В.Е. Евграфов, А.А. Логинов, В.В. Становский, В.П. Фалелаев, А.И. Хабаров, Р.В. Чүлдүм олар эң эки ажылдап турар дээрзин Ая Семеновна демдегледди.

Кышкы үеде хөмүр чонга эң эргежок чугула. Ынчангаш чонну хөмүр-биле хандырып турар күш-ажылчы кижилерге моон сонгааргы ол буянныг ижинге чедишкыннерни күзеп каалыңар.

Борис ОНДАР.

ОНЗА БАЙДАЛ ЯАМЫЗЫ ДЫЦНАДЫП ТУР

Бо чылдың сентябрь 23-тен 30-ге чедир үеде республикага байдал мындыг:

Ниити байдал

Бүдүрүлге черлеринге 2, хууда секторга 13 өрт болган, качыгдаан, өлгөн кижичок. Орук-транспорт хажыдышының 21 кижичок качыгдаан, 3 кижичок өлгөн. Кем-херек үлгедишкыннеринден (108) 24 кижичок качыгдаан, 5 кижичок өлгөн.

Радияция байдалы

Кызылда, Ак-Довуракта, Хову-Аксында чо-гумчалыг.

Үер байдалы

Республика девискээринде үер болбаан. Би-Хемниң суг деңгели 201 см, Каа-Хемниң — 75 см.

Арга-арыг өрттеринин байдалы

Тываның гидрометеорология болгаш долгандыр хүрээлел төвүнүң медээсин езугаар алырга, Мөңгүн-Тайга, Эрзин кожууннарда 4-кү класстың өрт айылы турган. Чөөн-Хемчик, Би-Хем, Тожу, Улуг-Хем кожууннарда — үшкү, Кызыл, Бай-Тайга, Танды, Каа-Хем кожууннарда — 2-ги, Чеди-Хөл кожуунга — 1-ги класстың өрт айылы турган.

Сентябрь 30-де ужар чүүл-биле республика

девискээрин хынаарга, 4670 гектарда 10 арга-арыг өртү хып турган.

Өртке удур хемчеглер алырынга сентябрь 30-де байдал-биле федералдыг бюджеттен 13 млн. 7749 муң рубльди, ТР-ниң бюджетинден — 2 млн. 192 муң, кожууннар чагыргаларынын хере-гизинден 84 муң рубльди чарыгдаан.

Автооруктарда, арттарда байдал

Автооруктарда, арттарда байдалды «Тыва автооруктар» эргелели бүрүн контролда алган, бүгү күш болгаш техника белең.

КЧМ болгаш аыш-чем сөөртүлгези

«Тыва коммунэнерго» КУБ сентябрь 30-ге чедир 879,7 тонна, ооң иштинде Тожу кожуунче — 693, 113, Мөңгүн-Тайга кожуунче — 138,027, Кунгуртугже — 44,821 тонна КЧМ-ни сөөртүп чедирген.

Эрзин кожуунче 75 тонна, Мөңгүн-Тайга кожуунче 51, Тожу кожуунче — 52 тонна далганы чедирген.

КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

ӨРТТЕРНИҢ ЧЫЛДАГААНЫ

Октябрь 2-де Туран хоорайга Декабристер кудумчузунда № 5 бажының хериминин иштинге чаа туттунуп турган сарай өрттенген. Өрттүң чылдагааны электри шугумун шын эвес кылганында болган. Когарал 1 муң рубль болган.

Ол-ла хүн Кызыл хоорайның Песочная кудумчузунда №52 бажының чанынга чадыр өрттенген. Печканы шын эвес тутканындан өрт үнген болган. Ээзи Н.Т. Руденко угаарлап,

мага-бодунуң чамдык черлерин өрттедип алган.

ӨӨРЕДИГНИ ЧОРУТКАН

Октябрь 3-те Россияның Тыва Республикада ОБЯ-ның (Онза болуш-куннар яамызы) күрүнениң өртке удур эргелели Кызыл хоорайның школаларынга 1-ден 11 класстарга «Ажык эжиң хүннерин» организастаан.

Ооң сорулгазы — назы четпээн ажы-төлдүң от-биле оваарымча чок ойнаарын болдурбазы, өртке удур демиселди күштелдирери, өрт үезинде шын

хеделерин, айыыл чок чоруктуң дүрүмнерин сургуулдарга өөредери, өрт өжүрүкчүлеринин мергежилин хүндүлөп көөрүн чедип алыры.

Ооң түңнелинде бичии өөреникчилер аразынга 8 лекция номчуттунган, 164 өөреникчини Кызылдың өрт черинин харылзаа төвүнге чедирип, өрт өжүрер машина-техниканы, дериг-херекселди көргүскөн.

Бо ажылды баш удур чорудуп эгелээнинин түңнелинде, эрткен 9 айларның иштинде уругларның от-биле оваарымча чок ойнаанының чылдагааны-биле болган өрттер чүгле 42 хуу болган.

Борис ОНДАР.

СТУДЕНТИЛЕРГЕ ДУЗАЛААР

Октябрь 8-те Кызыл хоорайның Улусчу чогаадылга төвүнге Кызыл кожуунуң чагыргазы болгаш сумуларның удуртукчулары кожуунуң аңгы-аңгы өөредилге черлеринде өөренип турар студентилери-биле ужуражылганы организастап эрттирген.

Ужуражылга үезинде Көк-Тей ортумак школазынын танцы бөлүүнүң бичии уруглары, кожуунуң культура килдизинин ажылдакчылары солун концертти көргүскөн. Студентилер база боттарынын талантынын бараалгатканнар.

Түңнелинде Кызыл кожуун чагыргазының оралакчызы В.И. Сивопас, социал-политика, аныктар херектеринин талазы-биле специалистер: А.К. Монгуш, С.А. Сундуй, ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы О.Ш. Шулуу, Г.П. Бессмертных база тус-тус суму

чагыргаларынын даргалары студентилер-биле моон-даа сонгаар быжыг харылзаалыг, демниг ажылдаарын хүлээнип, өөредилгезинге чедишкыннерни күзүүн. Аныктарга аыш-чемни, кижичок бүрүзүнге 100-150 рубльди берген. 2003 чылдың сентябрь 1-ден эгелеп Кызыл кожуун чагыргазынын даргазы Н.Ч. Ооржактын доктаалын езугаар эң эки өөредилгели студентилерге стипендиязынга немей дузаламчы кылдыр 200 рубльди тыпсып эгелээрин дыңнаткан.

Алдынай СААЯ.

САЙГАРЫП-САДАР ЧЕР ЧОК

Бай-Тайга кожуунуң девискээринге тараа культураларын 200 ажыг гектар шөлге арааттар болгаш хуу кижилер тараан.

Арааттар болгаш хууда кижилер ортумаа-биле бир гектар шөлден 8-12 центнер тарааны, бир гадан 80 центнер картофельди алганнар.

Дүжүт ажаалдазынга 2 комбайн ажылдаан. Комбайнерлер Алдай Хертек, Улуг-оол Будуй-оол, тракторист Шолбан Ооржак

дүжүттү чидирип чок ажаап алып дээш дүн-хүн чок ажылдаан. Ынчалза-даа тараажыларны дүвүредип турар айтырыг — дүжүдүн сайгарып-садар чер чок болуп турары. Чамдык тараажыларның эрткен чылдагы тараазы безин сайгартынмаан.

Арбай-оол КАНЧЫЫР.

Тыва Республиканың КУ ФПАЭ Сүт-Хөл кожуунуң почта албанының район эргелелинин начальнигинин хостуг албан-дужаалынга ажылдаар күзелдиглериниң конкурузун чарлап тур.

Негелдези: дээди эртемниг, удуртур албан-дужаалдарга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг болуру.

Айтырар чери: ТР-ниң КУ ФПАЭ-ниң кадрлар килдизи. Телефону 3-80-08. Хуусаазы 2002 чылдың октябрь 10-га чедир.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязынын коллективи.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторун оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, кездээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер эрээли — тел/факс (394-22)3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязынын компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 5981.
Чагыг 114.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Бнк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязынын Парлапта болгаш массалыг информация чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгазынын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-000007. ТР-ниң парлапта болгаш информация куркомитединин типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүшпейн барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар боттары харылаар.